

The Semantic Function of Divine Names in the Epilogs of the Verses of Surah al-Mujādalah

Mohammad Reza Vaezi Rad ¹ | Abolfazl Khoshmanesh ²

1. MA Graduate, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: moreza.vaezi@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: khoshmanesh@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 2 August 2025

Revised: 9 October 2025

Accepted: 27 October 2025

Available Online: 22 November 2025

Keywords:

Divine Names; Surah al-Mujādalah; Epilogs of Verses; Semantic Connection; Coherence.

Abstract

The precise selection of divine names at the end of the verses of the Holy Quran is one of the manifestations of the rhetorical inimitability of this divine book, which deepens the coherence and semantic richness of the surahs. Using a descriptive-analytical approach and emphasizing the analysis of context and content of the verses, this article examines the semantic function of divine names at the end of the verses of Surah al-Mujādalah. The aim is to clarify the divine wisdom behind these measured choices and to explain their role in strengthening the main themes of the surah, particularly confronting the current of opposition and enmity towards God and the Prophet (PBUH), as well as dealing with the hypocritical behavior of some individuals. The results show that each of the divine names has been chosen precisely and in accordance with the content of each verse, and has a deep connection with the overall message of the surah. The divine names at the end of the verses are not merely decorative or confirmatory; rather, they play active functions such as emphasizing God's complete supervision (e.g., *Samī'*, *Baṣīr*; *Alīm*, *Khabīr*), creating a balance between divine law and mercy (e.g., *Afiww*, *Ghafūr*, *Raḥīm*), warning and reminding the obstinate (e.g., *Shahīd*), and guaranteeing the victory of the truth front (e.g., *Qawī*, *Azīz*). The purposeful arrangement of these names organizes the semantic structure of the surah and makes its doctrinal and educational messages more prominent and enduring for the audience.

Cite this article: Vaezi Rad, M.R.; Khoshmanesh, A. (2026). The Semantic Function of Divine Names in the Epilogs of the Verses of Surah al-Mujādalah. *Quranic Doctrines*, 23(43), 315-350. <https://doi.org/10.30513/qd.2025.7268.2607>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The Holy Quran, as the divine word and the eternal miracle of the Prophet of Islam (PBUH), stands at the highest level of eloquence, rhetoric, and semantic coherence. One of the important manifestations of this coherence is the precise harmony between words, expressions, and the structure of the verses, such that each word and phrase is placed in its specific position, and altering it could damage the semantic and rhetorical subtleties of the text. In this regard, the concluding phrases of the verses hold a special place; for these phrases, besides serving as the conclusion of the verse's structure, have a deep connection with the content of the verse and play an important role in completing the divine message.

One of the most important elements in the epilogos of Quranic verses are the divine names and attributes. Due to their broad semantic capacity and profound doctrinal implications, these names are used in various positions in the Quran, and the choice of each one at the end of a verse has a precise harmony with the theme and purpose of the verse. Many Quranic exegetes, including 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī, have emphasized that the mention of divine names at the end of verses serves to clarify the aims and themes of the verses and to reinforce their message.

Surah al-Mujādalah is among the surahs in which the divine names at the end of the verses play a significant role in elucidating the surah's messages. This surah has a coherent structure addressing topics such as the ruling on *ḡihār* (a form of divorce) and reforming one of the pre-Islamic customs, exposing hypocritical behaviors and seditious whispers, explaining the etiquette of being present in the Prophet's assembly, and demarcating the faithful from the enemies of God and His Messenger. In this context, the divine names that appear at the end of the verses of this surah have a purposeful connection with the themes of the verses and play a role in strengthening the doctrinal and educational messages of the surah.

Accordingly, the present study seeks to answer the question: How and with what function do the divine names at the end of the verses of Surah al-Mujādalah contribute to explaining and reinforcing the message of the verses and the overall objectives of the surah?

Method

This research is descriptive-analytical in nature and examines the verses of Surah al-Mujādalah using a content and contextual analysis approach. In this study, first, the verses of the surah that end with divine names were identified and extracted. Then, the lexical and conceptual meaning of each divine name was examined by referring to lexical and exegetical sources.

In the next stage, the context of the verses and the overall theme of the surah were analyzed to clarify the connection between the divine name mentioned at the end of the verse and the content of that verse. Furthermore, relevant exegetical views were examined to better elucidate the semantic and functional dimensions of the divine names. Finally, by summarizing the results of the analyses, the main functions of the divine names at the end of the verses of this surah were extracted and explained.

Results

The findings indicate that the divine names at the end of the verses of Surah al-Mujādalah have a purposeful and semantic function, and their selection is entirely appropriate to the theme of the verses and the overall objectives of the surah. The examination of the verses shows that these names are not merely confirmatory or decorative, but play an important role in completing the message of the verses.

The most important functions of the divine names in the epilogs of the verses of this surah are as follows:

First: Emphasizing God's complete supervision and awareness of human actions. Names such as Samī' (All-Hearing), Baṣīr (All-Seeing), 'Alīm (All-Knowing), and Khabīr (All-Aware) appear in verses that address topics such as secret whispers, plots, and hypocritical behavior. These names remind that God is aware of all human deeds and words, and nothing remains hidden from His knowledge.

Second: Creating a balance between the legislative aspects and divine mercy. In verses that state rulings or reform certain social behaviors, names such as Ghafūr (All-Forgiving), Raḥīm (Most Merciful), and 'Afuww (Pardoning) appear to indicate that alongside the statement of divine rulings, the path of repentance and return is also open for human beings.

Third: Warning the obstinate and the hypocrites. In some verses, names such as Shahīd (Witness) indicate that God is witness over human actions, and this divine witness can be grounds for calling to account and punishing those who stand against the truth.

Fourth: Strengthening the hope and confidence of the believers in the victory of the truth front. Names such as Qawī (All-Strong) and 'Azīz (All-Mighty) appear in verses that refer to the fate of the believers and the enemies of God, indicating that true power and might belong to God, and ultimately the truth front will be victorious.

Overall, it can be said that the purposeful arrangement of divine names at the end of the verses of Surah al-Mujādalah contributes to the semantic coherence of the surah and reinforces its doctrinal and educational messages. This demonstrates the precision and subtlety of the Quran's expressive structure and is one of the manifestations of its rhetorical inimitability.

Conclusions

This research has shown that the divine names in the epilogs of the verses of Surah al-Mujādalah are not randomly or incidentally placed, but each name has been selected with precise consideration of the content and context of its verse. These names serve various functions, including emphasizing divine supervision, balancing law and mercy, warning the opponents, and assuring the believers of victory. The purposeful arrangement of these names creates a coherent semantic network throughout the surah, linking each verse to the overarching theme of confronting hypocrisy and enmity toward God and His Messenger. This study confirms that the study of divine names at the end of Quranic verses is a rich field for understanding the rhetorical inimitability of the Quran and the deep coherence of its messages.

Author Contributions

Mohammad Reza Vaezi Rad: Research design, data collection, analysis of verses, and initial drafting of the article.

Abolfazl Khoshmanesh: Scientific supervision of the research, critical review of the content, and approval of the final version of the article.

This article is derived from the MA thesis of Mohammad Reza Vaezi Rad entitled "The Coherence of the Epilogs of Verses with Their Content in Surahs al-Ḥadīd to al-Taḥrīm" supervised by Dr. Abolfazl Khoshmanesh, defended on 18 September 2024 at the University of Tehran.

Data Availability Statement

The data used in this research consist of the verses of the Holy Quran and authoritative exegetical and lexical sources, all of which are publicly accessible.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all who contributed to the development of this article.

Ethical Considerations

The authors declare that all ethical principles of research have been observed in conducting this study, and no plagiarism, data distortion, or research misconduct has occurred in this article.

Funding

This research received no financial support from any governmental, private, or research institutions.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest regarding this article.

Declaration on the Use of AI Tools

In the process of preparing and editing this extended abstract, the authors used the ChatGPT artificial intelligence tool for suggesting text structure and improving scientific expression. However, the authors take full responsibility for the accuracy and scientific content of the article.

کارکرد معنایی اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله

محمد رضا واعظی راد^۱ | ابوالفضل خوش منش^۲

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: moreza.vaezi@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: khoshmanesh@ut.ac.ir

چکیده

انتخاب دقیق اسماء الهی در پایان آیات قرآن کریم، یکی از جلوه‌های اعجاز بیانی این کتاب آسمانی است که انسجام و غنای معنایی سوره‌ها را عمق می‌بخشد. این مقاله با بهره‌گیری از رویکرد توصیفی و تحلیلی و تأکید بر تحلیل سیاق و محتوای آیات، به واکاوی کاربرد معنایی اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله می‌پردازد. هدف پژوهش روشن ساختن حکمت الهی نهفته در این انتخاب‌های سنجیده و تبیین نقش آن‌ها در تقویت محورهای اساسی سوره، به‌ویژه مقابله با جریان مخالفت و دشمنی با خدا و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و نیز مواجهه با رفتار منافقانه برخی افراد است. نتایج نشان می‌دهد که هریک از اسماء، با دقت و متناسب با محتوای هر آیه برگزیده شده است و پیوندی عمیق با پیام کلی سوره دارد. اسماء الهی در پایان آیات فقط جنبه تزئینی یا تأییدی ندارند، بلکه کارکردهایی فعال همچون تأکید بر نظارت کامل خداوند (مانند سمیع، بصیر، علیم، خبیر)، ایجاد تعادل میان شریعت و رحمت الهی (مانند عفو، غفور، رحیم)، هشدار و تذکر به معاندان (مانند شهید)، و تضمین پیروزی جهه حق (مانند قوی، عزیز) را ایفا می‌کنند. چینه‌ش هدفمند این اسما ساختار معنایی سوره را منظم ساخته است و پیام‌های اعتقادی و تربیتی آن را برای مخاطب پرننگ‌تر و ماندگارتر می‌سازد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۵

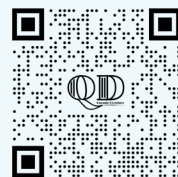
تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۹/۱

کلیدواژه‌ها

اسماء الهی، سوره مجادله، پایان آیات، ارتباط معنایی، انسجام معنایی.

استناد: واعظی راد، محمد رضا؛ خوش منش، ابوالفضل. (۱۴۰۵). کارکرد معنایی اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله. آموزه‌های قرآنی، ۲۳(۴۳)، ۳۱۵-۳۵۰.

<https://doi.org/10.30513/qd.2025.7268.2607>

مقدمه

قرآن کریم به عنوان کلام خداوند و معجزه‌ای جاودان، از منظر فصاحت و بلاغت در اوج کمال قرار دارد؛ امری که بسیاری از اندیشمندان بر آن اتفاق نظر دارند (خطابی، ۱۹۷۶، ج. ۱، ص. ۳۸ و ۴۴؛ باقلانی، ۱۹۹۷، ص. ۳۵؛ رافعی، ۱۴۲۵، ج. ۱، ص. ۱۵۶؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ص. ۳۲۸). عده‌ای از صاحب نظران، وجه اصلی اعجاز قرآن را در همین شیوایی بیان و چینش بی‌بدیل کلمات و ساختارهای آن جست‌وجو می‌کنند. به باور آنان، نظام واژگانی قرآن چنان دقیق و منسجم است که هرگونه جابه‌جایی در آن، حتی در سطح یک کلمه، می‌تواند به ظرافت‌های لفظی و لطایف معنایی آن آسیب زند (بنت‌الشاطی، ۱۴۱۹، ص. ۱۲۳؛ مؤدب، ۱۳۷۹، ص. ۱۴۶-۱۴۷؛ علوی‌مهر، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۲). هر جزء از این متن الهی، از کوچک‌ترین واژه تا پیچیده‌ترین عبارت، حامل حکمتی ژرف و معنایی عمیق است که در طول زمان، همواره ظرفیت کشف و بازخوانی‌های جدید را برای اندیشمندان فراهم می‌آورد. این ویژگی لایه‌لایه بودن معانی، در کلام گهربار پیامبر اسلام نیز این‌گونه بازتاب یافته است:

”إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنًا وَبَطْنُهُ بَطْنٌ إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ (فیض کاشانی، ۱۴۱۶، ج. ۱، ص. ۳۱).“

یکی از بارزترین نمونه‌های این حکمت و اعجاز، در بخش‌های پایانی آیات تجلی می‌یابد. این عبارات انتهای صرفاً نشانگر پایان یک جمله نیستند، بلکه با کل محتوای آیه پیوندی ناگسستنی دارند و وظیفه تکمیل و تبیین پیام الهی را بر عهده دارند. اهمیت این عبارات پایانی به قدری است که اگر تغییری در آن‌ها راه می‌یافت، ساختار معجزه‌آسای کلام الهی دچار اختلال می‌گشت (ابوشهبه، ۱۴۲۳، ص. ۱۹۹). همچنین قرار گرفتن هر عبارتی در این جایگاه، از روی حکمت دقیق الهی صورت پذیرفته است: «كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ» (هود، ۱۷).

در میان این عبارات پایانی، آن دسته که به اسماء الهی ختم می‌شوند، از اهمیتی دوجندان برخوردارند. این اسما به سبب دامنه معنایی وسیع و جامعیت بی‌ظیرشان، در مواضع گوناگونی از قرآن به کار رفته‌اند. انتخاب هریک از این اسما در پایان آیات، کاملاً هوشمندانه و متناسب با مضمون و پیام همان آیه صورت گرفته است. این هماهنگی دقیق و حساب‌شده میان نام‌های الهی در انتهای آیات و محتوای آن‌ها یکی از خصایص بی‌همتای قرآن به شمار می‌رود (حیدری، ۱۴۳۳، ج. ۳، ص. ۱۴۶). همان‌گونه که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان خاطرنشان

می‌سازد، قرآن تنها کتاب وحیانی است که از نام‌های خداوند به مثابه ابزاری برای روشن ساختن اهداف و مضامین خود بهره جسته است (۱۳۹۰، ج. ۸، ص. ۳۵۳). از این رو کاوش در این تناسب می‌تواند راهی برای دستیابی به درکی عمیق‌تر از مقاصد الهی و پرده‌برداری از لایه‌های پنهان معنایی این کتاب باشد.

سوره مبارکه مجادله از سوره‌هایی است که در پایان بسیاری از آیات آن، اسماء الهی به کار رفته است. این سوره دارای ساختاری منسجم و هدفمند است که حول محور تبیین حکم ظهار و ابطال این رسم جاهلی، افشای گمراهی‌ها و توطئه‌های منافقان (همچون نجوای فتنه‌انگیز و هم‌پیمانی با یهود)، تشریع آداب مجلس پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، از جمله حکم صدقه پیش از مناجات و در نهایت، ستایش مؤمنان به سبب مرزبندی با معاندان و بشارت غلبه حزب‌الله شکل گرفته است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۶). اسماء الهی در عبارات پایانی آیات این سوره، با عنایت به توقیفی بودن چینش کلمات در آیات (زرکشی، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۳۵۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج. ۱، ص. ۲۱۳؛ معرفت، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۲۷۱)، در پیوند با این مضامین و در راستای پیشبرد غرض کلی سوره قرار دارند و در مواضع خاصی از این ساختار هدفمند جای گرفته‌اند. با این حال، تبیین دقیق و ریشه‌یابی مناسب قرار گرفتن ترکیبات خاص این اسماء الهی در پایان آیات مشخصی از سوره مجادله، با عنایت به ظرایف سیاقی، مضامین محوری و فضای حاکم بر سوره، نیازمند کاوشی تحلیلی و عمیق‌تر از بررسی‌های سطحی است. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اساسی است که چگونه هریک از اسماء الهی در جایگاه ویژه خود در پایان آیات سوره مجادله، به صورت هدفمند، کارکردی منحصربه‌فرد در تبیین، تأکید یا تکمیل پیام آیه ایفا کرده‌اند و در مجموع، به تقویت اهداف و رسالت‌های محوری این سوره کمک می‌کنند؟ از این رو هدف اصلی این مطالعه، بررسی تحلیلی و ریشه‌یابی معنایی و کارکرد اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله است. این امر به منظور آشکار ساختن ابعاد از حکمت و اعجاز بیانی قرآن کریم در چینش این اسما در پایان آیات سوره مجادله و در نتیجه، دستیابی به فهمی عمیق‌تر از پیام‌ها و معارف آن صورت می‌گیرد.

روش تحقیق: پژوهش حاضر از حیث ماهیت، توصیفی - تحلیلی است و با اتخاذ رویکرد تحلیل محتوایی و سیاقی، به بررسی آیات سوره مبارکه مجادله می‌پردازد. محور اصلی این مطالعه، تمرکز بر مناسبت و کارکرد اسما و اوصاف الهی است که در بخش پایانی برخی از آیات

این سوره ذکر شده‌اند. هدف غایی، تبیین حکمت الهی در انتخاب این اوصاف در بستر سیاق آیات و مضامین اصلی سوره و نمایاندن نقش آن‌ها در تقویت پیام‌های کلیدی سوره است. برای رسیدن به این هدف، فرایند پژوهش شامل مراحل ذیل است: ابتدا، آیات مورد نظر شناسایی می‌شوند. سپس، تحلیل دقیق لغوی و معنایی اسما و اوصاف الهی انجام می‌گیرد. در ادامه، تحلیل سیاقی به منظور تبیین ارتباط منطقی و حکمت ذکر خاتمه با محتوای آیه صورت می‌پذیرد. همچنین، پیوند این عبارت‌های پایانی با مضامین محوری سوره و دیدگاه‌های تفسیری مرتبط مورد بازبینی قرار می‌گیرد. در نهایت، با جمع‌بندی یافته‌ها، کارکردها و پیام‌های کلیدی استنباط شده از این مناسبات تبیین خواهند شد. شایان ذکر است که در این پژوهش، اسماء الهی که عیناً تکرار می‌شوند، تنها یک بار به معنای لغوی آن‌ها پرداخته خواهد شد.

پیشینه تحقیق: در عرصه شرح و تبیین اسما و صفات الهی در گستره معارف اسلامی، آثار ارزشمندی از دوران کهن به رشته تحریر درآمده است. از جمله نخستین شروح مستقل در این باب می‌توان به تفسیر أسماء الله الحسنى اثر ابواسحاق الزجاج (م. ۳۱۱ق) و متعاقب آن، الأسماء و الصفات تألیف بیهقی سبزواری (م. ۴۵۸ق) اشاره کرد. در ادامه، آثاری چون المقصد الأسنى فی شرح معانی أسماء الله الحسنى از امام محمد غزالی (م. ۵۰۵ق) و یکی از جامع‌ترین شروح، یعنی لوامع البینات شرح أسماء الله تعالی و الصفات اثر فخرالدین رازی (م. ۶۰۶ق)، به بسط معانی و تبیین این اسما پرداخته‌اند. افزون بر این شروح مستقل، در پاره‌ای از تفاسیر جامع قرآن کریم نیز به تناسب آیات، به اسماء الهی و اجمالاً ارتباط آن‌ها با محتوای آیات پرداخته شده است، که از آن جمله می‌توان به این تفاسیر اشاره کرد: روح المعانی اثر آلوسی (م. ۱۲۷۰ق)؛ فی ظلال القرآن از سید قطب (م. ۱۹۶۶م) و المیزان فی تفسیر القرآن تألیف علامه طباطبایی (م. ۱۳۶۰ش). در سال‌های اخیر، موج جدیدی از پژوهش‌ها در قالب پایان‌نامه و مقاله، به صورت تخصصی‌تر به بررسی ارتباط اسما و صفات الهی در پایان آیات با محتوای آن‌ها اهتمام ورزیده‌اند. آثاری نظیر پایان‌نامه‌های «ارتباط اسماء و صفات الهی مذکور در پایان آیات با محتوای آیات (سوره‌های زخرف تا مجادله)» از سید عبدالرسول حسینی زاده؛ «واکاوی معانی آخر آیات قرآن با تأکید بر اسماء و صفات حق تعالی» از سمیه درزی نیا و «ارتباط اسماء و صفات الهی در پایان آیات با محتوای آیات در سوره‌های لقمان، سبأ، فاطر و فتح» از نسیم نوروزی فرد؛ و مقالاتی چون «پیوند معنایی صفات الهی در پایان آیات» از معصومه مرزبان و

«بررسی تفسیری رابطه اسماء الهی در پایان آیات سوره انفال» از سید عبدالرسول حسینی زاده، نمونه‌هایی از این تلاش‌های علمی به شمار می‌روند. همچنین از کتاب حزب مفصل (سوره‌های مجادله تا تغابن) از گروه تحقیقاتی تدبیر در کلام وحی نیز به عنوان پیشینه این پژوهش می‌توان یاد کرد. با این حال، نوآوری پژوهش حاضر در ارائه یک بررسی دقیق و تحلیلی از ارتباط اسماء الهی مذکور در پایان آیات با محتوا، سیاق آیات و مضامین محوری سوره مبارکه مجادله است. این رویکرد ابعاد عمیق‌تری از انسجام معنایی و حکمت الهی در این سوره را آشکار می‌سازد و به فهمی جامع‌تر از پیام‌های آن یاری می‌رساند.

۱. تبیین اصطلاحات

این پژوهش به بررسی اسما و صفات الهی در پایان آیات می‌پردازد. شاید این سؤال در ذهن پیش آید که چرا در این مقاله، از کلمه «فاصله» به جای «پایان آیه» یا «خاتمه آیه» که در علوم قرآنی رایج است، استفاده نشده است؟ علمای علوم قرآن تعاریف مختلفی از فاصله ارائه می‌دهند. مثلاً گفته‌اند فواصل حروف یکسانی‌اند که در مقاطع کلام می‌آیند و موجب فهم بهتر معانی می‌شوند (رئانی، ۱۳۸۷، ص. ۹۷؛ باقلانی، ۱۹۹۷م، ص. ۶۱). برخی نیز معتقدند فاصله کلمه آخر آیه مانند قافیه در شعر و قرینه در سجع است (سیوطی، ۱۴۲۱، ج. ۲، ص. ۱۸۶). آنچه از تعاریف برداشت می‌شود، آن است که این اصطلاح هم‌ارز قافیه در شعر است و موجب ایجاد موسیقی، آهنگ و انسجام صوتی در تلاوت می‌گردند. در واقع، دانشمندان برای پرهیز از خلط کلام الهی با شعر و با هدف تکریم ساحت قرآن، به جای «قافیه» از اصطلاح «فاصله» استفاده کرده‌اند. بنابراین، محوریت در «فاصله» اساساً فرم، آوا و جنبه‌های موسیقایی است. اما این پژوهش بر جنبه معنایی و محتوایی بخش پایانی آیه تمرکز دارد و با توجه به این‌که هدف اصلی این مقاله، نه تحلیل زیبایی‌شناسی صوتی، بلکه «واکاوی کارکرد معنایی اسماء الهی» در پایان آیات سوره مجادله است، از اصطلاح «فاصله» استفاده نشده است.

۱-۱. اسما و صفات الهی

در ارتباط با مفهوم «اسم»، برخی پژوهشگران بر این باورند که این واژه از ریشه «سمو» گرفته شده است، و از این دیدگاه، اسم ابزاری است که موجب رفعت و شناخته شدن آنچه به آن نام داده شده، می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج. ۱، ص. ۴۲۸). گروهی دیگر معتقدند ریشه واژه «اسم» از

«وسم» به معنای نشانه و علامت است، زیرا هر اسمی نمایانگر نشانگی آن شیء محسوب می شود (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۳، ص. ۳۲۸). واژه «صفت» نیز از ریشه «وصف» است و به ویژگی یا وضعیتی اطلاق می شود که در شخص یا شیء وجود داشته باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج. ۱، ص. ۸۷۳). ابن منظور «صفت» را ویژگی یا زیوری می داند که حالت یا خصوصیت شیء را آشکار می کند (۱۴۱۴، ج. ۹، ص. ۳۵۶). در تفسیر المیزان بیان شده است که زمان کاربرد صفات و اسما برای خداوند، تفاوت ماهوی بین آنها وجود ندارد، چراکه هر دو به بیان حقیقتی درباره ذات الهی می پردازند. تفاوت این دو فقط در نوع دلالت آنهاست: «صفت» به معنایی اشاره دارد که ذات الهی به آن متصف شده، چه آن معنا عین ذات باشد یا غیر از آن، اما «اسم» به خود ذات با در نظر گرفتن وصف خاص اشاره می کند. برای نمونه، «حیات» صفت است و «حی» اسم، با این حال، چون حقیقت هر دو مشترک است، ممکن است بسته به قرینه، هر کدام به جای دیگری به کار رود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۸، ص. ۳۵۲). بنابراین با توجه به ارتباط تنگاتنگ اسما و صفات الهی در قرآن، در این تحقیق از عنوان «اسماء الهی» به گونه ای استفاده می شود که هر دو مفهوم نام ها و صفات خداوند را دربرمی گیرد.

۲. شناخت سوره مجادله

سوره مجادله در چینش کنونی مصحف، پنجاه و هشتمین سوره از قرآن کریم است. این سوره مدنی است و ۲۲ آیه دارد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۹، ص. ۳۶۹) و تنها سوره ای از قرآن است که در تمام آیات آن لفظ جلاله «الله» آمده است (قرائتی، ۱۳۸۸، ص. ۴۹۷). نام گذاری سوره به «مجادله» به دلیل تعبیری است که در آیه نخستین آن آمده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۴۰۳). روش سوره های مدنی به گونه ای است که به درمان مشکلات جامعه می پردازد و با ارائه تشریعات صحیح برای مسائل مختلف و بیان آداب اسلامی در جوامع، نقش مهمی در شکل دهی به رفتار و نگرش مسلمانان ایفا می کند. علاوه بر این، سوره های مدنی توجه مسلمانان را به دشمنانشان در دین جلب می کنند و روابط آنان با این دشمنان را به وضوح مشخص می سازند (حجازی، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۶۲۷). محتوای این سوره در ساختاری سه بخشی ارائه می شود: بخش نخست (آیات ۱-۶) با تبیین حکم ظهار، به معرفی مخالفان خدا و رسول (اهل مُحَادّه) و سرنوشت آنان می پردازد. بخش دوم (آیات ۷-۱۳) نجوای باطل و توطئه چینی منافقان را به عنوان ابزار دشمنی با پیامبر افشا می کند و راهکارهای

مقابله با آن را ارائه می‌دهد. بخش سوم و پایانی (آیات ۱۴-۲۲) با گسترش مفهوم اهل محاذّه، آنان را «حزب شیطان» معرفی می‌کند و در مقابل، بر مرزبندی قاطع «حزب الله» و عدم دوستی با دشمنان خدا تأکید می‌ورزد (شهرابی، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۵). بنابراین می‌توان گفت که محور اصلی و غرض محوری سوره مجادله عبارت است از راهبرد الهی در مقابله با جریان تبلیغاتی «محاذّه» با خدا و رسول (که در سوره به عنوان حزب شیطان معرفی می‌شود) و ارائه سازوکارهای لازم برای خنثی سازی توطئه‌ها و تحرکات پنهانی آنان و در نهایت، انزوای این جبهه مخالف (شهرابی، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۹).

۳. بررسی اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله

۱-۳. آیه ۱ سوره مجادله: «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ»

۱-۱-۳. بررسی واژگان آیه

سمیع: واژه «سَمِعَ» که ریشه اسم «سمیع» است، در لغت به معانی شنیدن، فهم و ادراک و حتی طاعت و فرمان برداری اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۴۲۶-۴۲۵). طریحی نیز آن را «عالم به شنیدنی‌ها» معرفی می‌کند که هیچ مسموعی از دایره آگاهی او خارج نیست (۱۳۷۵، ج. ۴، ص. ۳۴۷). برخی «سمیع» را نه صرفاً شنیدن فیزیکی، بلکه ادراکی شامل نیروی روحانی و قیومیت مطلقه الهی دانسته‌اند که بر احاطه کامل خداوند بر همه چیز دلالت دارد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۵، ص. ۲۰۹). «سمیع» از صفات ذاتی خداوند است که عین ذات الهی است و وابسته به وجود خارجی شنیدنی‌ها نیست. این دیدگاه بر کمال و اطلاق صفت شنوایی در خداوند تأکید دارد که فراتر از محدودیت‌های مادی و زمانی است (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۳، ص. ۳۲۶). بنابراین، اسم «سمیع» بر علم و احاطه مطلق خداوند بر تمام شنیدنی‌ها و بواطن امور، و نه صرفاً شنیدن فیزیکی، دلالت دارد. **بصیر:** واژه «بصیر» برگرفته از ریشه «بَصَرَ» است که در کاربردهای قرآنی، به علم به امور ظاهری و آگاهی از خفیات اشاره دارد (عسکری، ۱۴۰۰، ص. ۷۴). راغب اصفهانی آن را به قدرت ادراک قلبی مرتبط می‌داند و بر بصیرت دل تأکید دارد (۱۴۱۲، ص. ۱۲۷). معانی دیگری نظیر حجت و زیرکی نیز برای آن ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۴، ص. ۶۵). در خصوص خداوند متعال،

«بصیر» به ذاتی اشاره دارد که تمامی موجودات را مشاهده و رؤیت می‌کند، به‌گونه‌ای که هیچ امری، حتی آنچه در ژرفای زمین پنهان گشته است، از علم و ادراک او پوشیده نمی‌ماند. بینایی الهی منزله از هرگونه وابستگی به اعضای فیزیکی و تأثر از صور و رنگ‌هاست، زیرا فرایند تأثر و نقش‌پذیری مستلزم تغییر و حدوث است که در ذات باری تعالی راه ندارد (غزالی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۹۱). در نتیجه، صفت «بصیر» بر علم و احاطه کامل خداوند بر تمام امور ظاهری و باطنی، فراتر از رؤیت فیزیکی و محدودیت‌های مادی، دلالت دارد.

۳-۲. تحلیل خاتمه آیه ۱: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

آیه آغازین سوره مجادله به شکایت زنی نزد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و به درگاه الهی اشاره دارد. خداوند پس از اعلام شنیدن گفت‌وگوی آن‌ها، آیه را با عبارت «إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ» به پایان می‌رساند، که این خاتمه به مثابه تعلیل ماقبل است (صافی، ۱۴۱۸، ج. ۲۸، ص. ۱۶۵)، یعنی این‌که خداوند گفت‌وگوی خصوصی آن زن با پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را شنید و به آن ترتیب اثر داد، به این دلیل است که ذات او مطلقاً «سمیع» و «بصیر» است و هیچ‌چیز از علم و توجه او پنهان نمی‌ماند. این خاتمه همچنین تأکید جمله «وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا» است، یعنی خداوند به همه صداها و همه دیدنی‌ها آگاه است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۹). این پایان‌بندی، پیوندی حکیمانه با محتوای آیه و ساختار سوره برقرار می‌کند. تقدم «سمیع» بر «بصیر» به دلیل تناسب آن با موضوع آیه (شنیدن مجادله و شکایت) و همچنین اولویت ادراک کلام بر مشاهده وضعیت در ترتیب طبیعی وقایع است. ذکر صفت «سمیع» پس از تصریح به شنیدن کلام شاکي، این حقیقت را تثبیت می‌کند که هیچ سخنی، حتی نجواهای پنهانی، از حیطة شنوایی مطلق الهی خارج نیست و به مظلومان اطمینان می‌بخشد که فریادشان شنیده می‌شود. در ادامه، صفت «بصیر» به عنوان مکمل، دامنه آگاهی خدا را از ادراک صوتی به درک کامل وضعیت، نیت و اعمال بسط می‌دهد. خداوند نه تنها سخنان زن را شنید، بلکه شرایط دشوار و ستمی که بر او رفته بود را نیز کاملاً مشاهده می‌کرد. این دو صفت در کنار هم، تصویری از احاطه مطلق علمی و بصری خداوند ترسیم می‌کنند.

در چارچوب سوره مجادله که به مسئله ظهار و سپس توطئه‌های منافقان می‌پردازد، این خاتمه نقشی بنیادین در تثبیت اصل نظارت الهی دارد. آگاهی از این‌که خداوند «سمیع بصیر»

است، برای مؤمنان پشتوانه آرامش و برای ستمگران و توطئه‌چینان هشدار قاطع است. آلوسی تصریح می‌کند که ذکر این دو صفت، بر احاطه کامل خداوند بر امور آشکار و پنهان تأکید دارد (۱۴۱۵، ج. ۱۴، ص. ۱۹۹). بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه، تأسیس بنیاد علم و احاطه مطلق الهی بر گفتار و کردار بندگان است تا هم اطمینانی برای مظلوم و هم هشدار برای ظالم باشد و زمینه را برای احکام و رهنمودهای بعدی سوره فراهم سازد.

۳-۲. آیه ۲ سوره مجادله: ﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾

۳-۲-۱. بررسی واژگان آیه

عَفُو: «عَفُو» صیغه مبالغه و به معنای «بسیار بخشنده» است (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۵، ص. ۱۹۰) و «عَفُو» در لغت، به معنای ترک و رها کردن مجازات است. به عنوان مثال، گذشت خداوند از مخلوقاتش به معنای ترک مجازات آن‌هاست (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۴، ص. ۵۶). در مورد خداوند متعال، این واژه بر ذاتی اطلاق می‌شود که دارای بخشش و گذشت فراگیر است و تمام گناهان و خطاهای بندگان را شامل می‌گردد. این بخشش به‌ویژه هنگامی نمود می‌یابد که بندگان با استغفار، توبه، ایمان و اعمال صالح به‌سوی موجبات عفو الهی روی آورند؛ خداوند توبه را می‌پذیرد و از گناهان درمی‌گذرد؛ و او خود بخشش را دوست دارد و از بندگان نیز انتظار دارد برای دستیابی به عفو او تلاش کنند (قحطانی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۰۹-۱۰۸). بنابراین، «عَفُو» به ذاتی اشاره دارد که بسیار بخشنده است و گناهان بندگان توبه‌کار را به‌طور کامل محو می‌کند و از مجازات آن‌ها درمی‌گذرد.

غفور: واژه «غفور» از ریشه «غَفَرَ» مشتق شده و یکی از معانی اصلی آن، مصون داشتن از پلیدی و پوشاندن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۴۰۷). برخی معنای آن را به محو اثر گناهان نیز بسط می‌دهند که شامل ستر، صفح و مصونیت بخشی است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۷، ص. ۲۴۱). کاربرد این واژه در مورد خداوند به معنای آموزش خطاها، پوشاندن عیوب و رفع رنج‌هاست که از روی فضل، لطف و کرامت الهی صورت می‌گیرد و بیانگر وسعت رحمت و بخشندگی بی‌کران اوست (قشیری، ۱۴۲۲، ج. ۱، ص. ۲۵۰). بنابراین «غفور» بر ذاتی دلالت دارد که گناهان و عیوب بندگان را می‌پوشاند، آثار آن‌ها را محو می‌کند و از روی فضل و رحمت بی‌کرانش ایشان را می‌آمرزد.

۳-۲-۲. تحلیل خاتمه آیه ۲: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾

آیه دوم سوره مجادله، پس از روایت زن شاکی، صراحتاً به موضوع «ظهار» می پردازد و باطل بودن این رسم جاهلی را تبیین می کند. این آیه ابتدا تصریح می نماید که همسران شما مادرانتان نیستند و کسانی که ظهار می کنند، سخنی ناپسند و دروغ (منکر و زور) بر زبان می آورند. خاتمه این آیه با عبارت «وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ»، پیوندی عمیق، امیدبخش و حکیمانه با محتوای آیه و بستر کلی سوره برقرار می سازد. هرچند این خاتمه بیانی صریح و مستقیم در خصوص گناه بودن عمل ظهار ارائه نمی دهد، اما به طور ضمنی بر این امر دلالت دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۱۷۸)، زیرا ذکر «عفو» و «غفران» الهی مستلزم وجود خطایی است که نیازمند بخشش باشد. پس از محکومیت شدید ظهار، ذکر اسماء «عفو» و «غفور» بلافاصله گسترده‌ی رحمت الهی را به نمایش می گذارد و به کسانی که پیش از نزول حکم یا از روی ناآگاهی، مرتکب این عمل شده اند، دریچه امید به مغفرت را می گشاید. افزون بر این، ترتیب قرارگیری این دو نام نیز لطیفه‌ای معنایی را در بر دارد. «عفو» مرتبه‌ای بالاتر از «غفران» است. «غفران» به معنای پوشاندن گناه و چشم پوشی از مجازات آن است، اما «عفو» به محو کامل گناه و آثار آن از نامه اعمال دلالت دارد، گویی هرگز رخ نداده است. بنابراین، تقدم «عفو» بر «غفور» نشان دهنده اوج رحمت الهی است. خداوند با ذکر «عفو» در ابتدا، بالاترین سطح از بخشش یعنی ریشه کن کردن کامل گناه را وعده می دهد و سپس با آوردن «غفور»، بر این حقیقت تأکید می کند که حتی در مراتب پایین تر بخشش (صرفاً پوشاندن گناه و حفظ آبروی بنده) نیز بسیار توانا و بخشنده است. این ترتیب، از نهایت رحمت به سوی مرتبه کمتر آن حرکت می کند تا به بنده اطمینان دهد که در هر سطحی، درهای بخشش الهی به روی او باز است و خدا هم اصل گناه را محو می کند و هم آن را می پوشاند.

در سیاق آغازین سوره که به ظالمانه بودن ظهار می پردازد، این خاتمه نقشی محوری در ایجاد بستر برای وضع قوانین جدید ایفا می کند. پس از آن که آیه اول بر علم کامل الهی به این ظلم تأکید کرد، آیه دوم آن را محکوم می کند. اکنون، صفت «عفو غفور» نشان می دهد که خداوند با وجود آگاهی کامل، بنای بر عقاب فوری ندارد، بلکه در توبه و جبران را باز می گذارد. این رأفت الهی، در تقابل با سرسختی و عناد منافقان که در ادامه سوره به آن پرداخته می شود، قرار می گیرد و به مؤمنان می آموزد که راه بازگشت همواره گشوده است. این رویکرد زمینه را برای تشریح احکام کفاره ظهار فراهم می کند و تأکید دارد که هدف از قانون گذاری

الهی، اصلاح و هدایت است نه صرفاً مجازات. بنابراین می‌توان گفت کارکرد اصلی این خاتمه گشودن باب امید و توبه برای مرتکبین ظهار و تأکید بر رحمت الهی است که راه جبران را فراهم می‌آورد و زمینه را برای احکام بعدی سوره آماده می‌سازد.

۳-۳. آیه ۳ سوره مجادله: ﴿وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا ذَلِكُمْ تَوْعُظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

۳-۳-۱. بررسی واژگان آیه

خبیر: واژه «خبیر» مشتق از ریشه «خَبَرَ»، در لغت به معنای آگاه به باطن امور، خبردهنده و آگاه‌کننده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۲۷۳). برخی آن را آگاهی سودمند و علمی مبتنی بر تحقیق و احاطه کامل دانسته‌اند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۳، ص. ۱۰). فراهیدی «خبیر» را کسی می‌داند که از تجربه، آگاهی کسب کرده است و از حقیقت و کنه هر چیزی اطلاع کامل دارد (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج. ۴، ص. ۲۵۸). تفاوت اطلاق آن در مورد خداوند که از ازل آگاه بوده است، و انسان که درصدد آگاهی برمی‌آید، کمال مطلق این صفت را در خداوند نشان می‌دهد (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ج. ۱، ص. ۲۹۹). در مورد خداوند متعال، این اسم به معنای ذات باری تعالی است که به کنه اشیای عالم و بر حقیقت آن‌ها احاطه کامل دارد. این احاطه علمی شامل تمام جزئیات و خفیات عالم هستی می‌شود و بیانگر علم مطلق و فراگیر الهی است (فخر رازی، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۲۴۸). بنابراین، اسم «خبیر»، بر علم خداوند به باطن امور و حقیقت اشیای دلالت دارد. این آگاهی از نوع علم مطلق، کامل و مبتنی بر احاطه است که شامل همه جزئیات و خفیات عالم هستی می‌شود و هیچ چیز از آن پنهان نمی‌ماند، درحالی‌که آگاهی انسان از طریق تجربه کسب می‌شود و تمام جزئیات و خفیات را در بر نمی‌گیرد.

۳-۳-۲. تحلیل خاتمه آیه ۳: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

آیه سوم سوره مجادله بیان می‌کند که اگر مردی همسرش را ظهار کند و سپس از گفته‌اش پشیمان شود و بخواهد رابطه زناشویی را از سر بگیرد، باید به عنوان پیش شرط، قبل از هرگونه آمیزش، یک برده را آزاد نماید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۱۷۹). خاتمه آیه با عبارت «وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» پیوندی عمیق و حکیمانه با محتوای آن برقرار می‌سازد. پس از تعیین کفاره و شرط مهم آن، ذکر صفت «خبیر» تأکیدی قاطع بر احاطه کامل الهی بر تمامی اعمال بندگان است. این صفت

نه تنها به آگاهی از اصل عمل ظاهر و بازگشت از آن، بلکه به کیفیت انجام کفاره، صداقت نیت فرد و رعایت دقیق شرط «قبل از تماس» نیز دلالت دارد. این آگاهی مطلق، مانع از شانه خالی کردن از مسئولیت با ظاهرسازی یا عدم رعایت دقیق احکام می شود. در چارچوب سیاق آیات که به وضع کفاره ظاهر می پردازد، این خاتمه نقشی محوری در تضمین اجرای صحیح احکام ایفا می کند. آیه پیشین با اسماء «عفو و غفور» باب توبه را گشوده بود. اکنون آیه سوم راهکار عملی جبران را بیان می کند و «خبیر» بودن خداوند، مکمل آن بخشندگی است، یعنی خداوند با وجود بخشایشگری، از نحوه عمل بندگان آگاه است و می داند چه کسی واقعاً قصد جبران دارد و چه کسی صرفاً به دنبال انجام ظاهری تکلیف است.

در بستر سوره مجادله که بر محور مقابله با جریان های معاند، به ویژه منافقان، و تبیین حدود الهی شکل گرفته است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می کند. سوره به کرات بر علم فراگیر الهی به پنهان و آشکار تأکید دارد. صفت «خبیر» در این آیه این پیام را به توطئه گران و کسانی که قصد دور زدن احکام الهی را دارند، می دهد که هیچ عمل یا نیتی از علم خداوند مخفی نمی ماند. این آگاهی مطلق مبنای لزوم تسلیم کامل در برابر اوامر الهی و پرهیز از نفاق است. مراغی می نویسد:

”خداوند به تمامی اعمال انسان آگاهی کامل دارد و هیچ چیز از آن بر او پنهان

نمی ماند و خداوند انسان ها را بر اساس اعمالشان جزا خواهد داد (مراغی، بی تا، ج.

۲۸، ص. ۷).

بنابراین می توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید بر نظارت دقیق و آگاهی کامل الهی از تمام اعمال و نیات بندگان، به ویژه در اجرای کفاره ها، و هشدار به آنان برای انجام صحیح و صادقانه تکالیف است.

۳-۴. آیه ۶ سوره مجادله: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

۳-۴-۱. بررسی واژگان آیه

شهید: واژه «شهید» از ریشه «شهد» به معنای حضور و آگاهی است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۳، ص. ۲۲۱)، که شامل علم از طریق حضور نزد معلوم و مشاهده آن می شود. این مفهوم در امور محسوس از طریق

دیدن و حس کردن، و در امور معقول، با حضور معلوم نزد عالم تحقق می‌یابد. مصطفوی بیان می‌کند که شهود دارای مراحل متعددی است که از شهود با چشم آغاز می‌شود و تا شهود صفات الهی امتداد می‌یابد. با این حال، معنای جامع میان تمام این موارد، حضور همراه با تحقق علم به واسطه یکی از وسایل دخیل در آن است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۶، ص. ۱۳۳). هنگامی که به خدا «شاهد» اطلاق می‌شود، به معنای حاضر، بیننده و حافظ است، یعنی او بر هر چیزی حاضر، ناظر و گواه است (قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۴، ص. ۷۶). غزالی «شاهد» را به «علیم» بازمی‌گرداند، با این تمایز که «علیم» علم مطلق، «خبیر» علم به غیب و «شاهد» علم به امور آشکار و شهادت بر اعمال خلاق در قیامت را نشان می‌دهد (غزالی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۱۲۶). بنابراین، اسم «شاهد» بر حضور، نظارت و گواهی دائمی خداوند بر همه امور دلالت دارد. این صفت ترکیبی از علم و حضور است که شامل مشاهده امور آشکار و شهادت بر اعمال بندگان در روز قیامت می‌شود. در نتیجه، خداوند به عنوان «شاهد»، بر هر چیزی حاضر، ناظر و گواه مطلق است و هیچ امری از دایره علم حضوری او خارج نیست.

۳-۴-۲. تحلیل خاتمه آیه ۶: ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

آیه ششم سوره مجادله، پس از تبیین عواقب مخالفت با حدود الهی (مجادله/۵)،^۱ بر صحنه قیامت و حسابرسی عمومی تأکید می‌ورزد. این آیه بیان می‌کند که خداوند همگان را برمی‌انگیزد و به اعمالشان، که حضرتش به دقت احصا نموده، اما انسان‌ها فراموش کرده‌اند، آگاه می‌سازد. خاتمه آیه (وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ) به مثابه تأکید است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۲۳) و پیوندی قاطع و حکیمانه با محتوا و بستر کلی سوره برقرار می‌کند. پس از بیان رستاخیز و آگاهی بخشی الهی درباره اعمال حتی فراموش شده، ذکر صفت «شاهد» تأکیدی قاطع بر احاطه کامل و بی‌وقفه الهی بر تمامی هستی است، چنان‌که در تفسیر نظم الدرر آمده است که صفت «شاهد» برای خداوند یعنی او همه چیز را با حضور دائمی و مراقبت بی‌نقص زیر نظر دارد و با قدرت مطلقش آن را دقیقاً همان‌طور که می‌خواهد، ثبت و حفظ می‌کند (بقاعی، ۱۴۲۷، ج. ۷، ص. ۴۸۷). در چارچوب سیاق آیات، که به عواقب مخالفت با فرمان خدا می‌پردازد (شهرابی، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۶)، این خاتمه جنبه هشدار و انذار را تقویت می‌کند. آیه پیشین (مجادله/۵) به خواری مخالفان اشاره دارد و اکنون آیه ششم با طرح حضور خداوند به عنوان «شاهد»، این هشدار را به اوج می‌رساند. این امر، به‌ویژه

۱. ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كُنْتُمْ كَمَا كُنْتُمْ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ قَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَلَكِنَّ كَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾.

برای کسانی که در آیات بعدی به نجواهای پنهانی و توطئه می‌پردازند، اهمیت مضاعفی دارد و به آنان گوشزد می‌کند که خداوند بر همه چیز گواه است.

در بستر سوره مجادله، که بر محور مقابله با جریان‌های معاند شکل گرفته است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می‌کند. این آیه مفهوم علم الهی را از «سمیع بصیر» (در آیه اول) به «شاهد» بر همه چیز گسترش می‌دهد. این تبیین علم مطلق الهی، برای مؤمنان مایه آرامش و برای منافقان و توطئه‌چینان هشدار قاطع است. طباطبایی «وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» را تعلیلی برای احصای اعمال بندگان توسط خداوند می‌داند که دلیل آن احاطه کامل و شهود مطلق الهی بر تمامی امور است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۱۸۰). بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید بر حضور دائم، نظارت کامل و شهادت مطلق الهی بر همه اعمال و نیات بندگان، و تثبیت اصل حسابرسی دقیق در روز قیامت است تا هیچ‌کس نتواند از مسئولیت اعمال فراموش شده‌اش شانه خالی کند.

۳-۵. آیه ۷ سوره مجادله: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

۳-۵-۱. بررسی واژگان آیه

علیم: واژه «علیم»، صیغه مبالغه و به معنای «بسیار دانا» است که به آگاهی و ادراک حقایق امور اشاره دارد. این ادراک شامل شناخت ذات و ماهیت اشیا و نیز اثبات یا نفی وجود آن‌هاست. خداوند به این دلیل «علیم» نامیده می‌شود که هیچ چیز بر او پوشیده نیست و علم او احاطه کامل بر همه چیز دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۵۸۰). در لغت، «علم» نقیض جهل است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۴، ص. ۱۱۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۱۲، ص. ۴۱۶؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۸، ص. ۲۰۵). این واژه همچنین به احاطه و حضور کامل اشیا نزد عالم تعبیر شده است. لذا در مورد خداوند متعال، بر احاطه همه جانبه و فراگیر او بر تمامی اشیا، اشخاص و شئون هستی دلالت دارد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۸، ص. ۲۰۶؛ رمضانی گیلانی، ۱۳۷۹، ص. ۲۸۲).

۳-۵-۲. تحلیل خاتمه آیه ۷: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

آیه هفتم سوره مجادله، با اشاره به علم فراگیر الهی، بیان می‌کند که خداوند از هر آنچه در

آسمان‌ها و زمین است، آگاه است. این آیه با مثال نجوا که خداوند همواره با نجواکنندگان است، این علم مطلق را آشکارتر ساخته است و بر آگاه ساختن آنان از اعمالشان در روز قیامت تأکید می‌کند. به عبارتی دیگر، علت این‌که خداوند همواره در هر نجوا حضور دارد، علم مطلق و فراگیر او بر تمام موجودات آسمان‌ها و زمین است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۱۸۴). خاتمه آیه با عبارت «إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» پیوندی حکیمانه با محتوای آیه و بستر سوره برقرار می‌سازد. پس از بیان احاطه علم الهی بر موجودات و به‌ویژه نجواها، ذکر صفت «علیم» تأکیدی نهایی و جامع بر این علم فراگیر است. صفت «علیم» در انتهای این آیه در مقام هشدار به مُحَادّه‌کنندگان است و خداوند بر آنان احاطه دارد و هر جا با هر کس نجوا می‌کنند، او حاضر است و می‌بیند و می‌شنود (صباحی طسوجی، ۱۳۹۹، ج. ۳، ص. ۳۹). خداوند از اعمال، نیت‌ها، افکار و پنهانی‌ترین نجواها کاملاً باخبر است و این علم مبنای حسابرسی دقیق در قیامت خواهد بود. در چارچوب سیاق آیات، که به عواقب مخالفت با خدا می‌پردازد، این خاتمه جنبه هشدار و انذار را تقویت می‌کند. آیه پیشین (مجادله/۶) به شهادت خداوند بر اعمال فراموش شده پرداخت. اکنون آیه هفتم، با تأکید بر علم مطلق الهی، مبنای آن شهادت را تبیین می‌کند و هشدار را به اوج می‌رساند. این امر، به‌ویژه برای کسانی که در ادامه سوره به نجواهای گناه‌آلود و توطئه‌ها می‌پردازند، اهمیت دارد و به آنان گوشزد می‌کند که خداوند «بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» است.

در بستر سوره مجادله، که بر محور مقابله با جریان‌های معاند شکل گرفته است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می‌کند. در این سوره مفهوم علم و احاطه الهی از «سمیع بصیر» (در ابتدای سوره) تا «خبیر» و «شهید» و اکنون «علیم» گسترش می‌یابد. این علم مطلق برای مؤمنان مایه آرامش و برای منافقان و توطئه‌چینان هشدار قاطع است، چنان‌که در تفسیر آمده است: عبارت «إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» دلالت بر علم مطلق و فراگیر الهی دارد و خداوند متعال از تمامی امور، اعم از آنچه ذکر شده و نشده، آگاهی بی‌نهایت دارد (بقاعی، ۱۴۲۷، ج. ۷، ص. ۴۹۱) و این علم تا آنجا که بر همه چیز «شهید» قرار می‌دهد؛ امری که به منزله هشدار از گناهان و تشویقی برای طاعات عمل می‌کند (خطیب شربینی، ۱۴۲۵، ج. ۴، ص. ۲۳۸). بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید قاطع بر علم مطلق و فراگیر الهی بر تمام هستی، به‌ویژه نجواهای پنهانی است تا هم اطمینانی برای مؤمنان و هم هشدار جدی برای توطئه‌گران باشد و بر حتمیت حسابرسی در روز قیامت تأکید ورزد.

۳-۶. آیه ۱۱ سوره مجادله: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحَ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانْشُزُوا يَرَفَعَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

۳-۶-۱. تحلیل خاتمه آیه ۱۱: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾

آیه یازدهم سوره مجادله یکی از آداب مهم معاشرت یعنی گشودن جا در مجالس را تبیین می‌کند. سیاق آیه نشان می‌دهد که نزول آن برای ادب‌آموزی به اصحابی بود که در مجلس پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله جای کافی برای تازه‌واردان فراهم نمی‌کردند. با این حال، هرچند این دستور در بستری خاص نازل شد، اما حکمی عمومی و فراگیر است که به آن مورد خاص محدود نمی‌شود و برای تمامی اجتماعات کاربرد دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۱۸۸). خاتمه آیه با عبارت «وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ»، پس از بیان دستورات آداب مجالس و وعده پاداش، مضمون آیه را تأکید می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱۹، ص. ۱۸۸) و از آنجا که برخی این آداب را با میل و برخی با اکراه یا ریا انجام می‌دهند، آیه با این خاتمه پایان می‌یابد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۳، ص. ۴۴۲) تا بر احاطه کامل الهی بر اعمال، نیت و پنهانی‌ترین جوانب رفتار بندگان دلالت کند و مانع از ریاکاری شود. در چارچوب سیاق آیات، این خاتمه نقشی محوری در تضمین اجرای خالصانه احکام ایفا می‌کند. این بخش از سوره، پس از افشای نجوای شیطانی منافقان، به تبیین وظایف مؤمنان می‌پردازد. در فضای نفاق، «خبیر» بودن خداوند اهمیت مضاعفی دارد، زیرا او هم از توطئه‌های پنهانی و هم از نیت‌های پنهان در رعایت آداب ظاهری باخبر است. این صفت به مؤمنان اطمینان می‌دهد که خداوند ناظر بر جزئیات است و ارتقای درجات اهل علم و ایمان را بر اساس شایستگی حقیقی آنان، که خود از آن آگاه است، انجام می‌دهد.

در بستر سوره مجادله، که بر محور مقابله با جریان‌های معاند و تمایز میان مؤمنان حقیقی و غیرمؤمنان شکل گرفته است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می‌کند. صفت «خبیر» به توطئه‌گران هشدار می‌دهد که هیچ عمل یا نیتی از علم خداوند مخفی نمی‌ماند و مؤمنان را به خلوص نیت تشویق می‌کند، چنان‌که ابن‌عاشور می‌نویسد:

» عبارت «وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» بیانگر آن است که خداوند متعال به تمامی

اعمال شما و نیز به نیت‌های متفاوت شما در اطاعت و پیروی از فرامین الهی علم

کامل و احاطه جامع دارد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج. ۲۸، ص. ۳۸).

بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید بر نظارت دقیق الهی بر اعمال و نیات، هشدار در مورد انجام صادقانه تکالیف، و تضمین این است که وعده الهی به ارتقای درجات، براساس شایستگی حقیقی است که خداوند از آن «خیر» است.

۳-۷-۱۲. **سوره مجادله:** ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرُّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَظْهَرُ فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

۳-۷-۱. بررسی واژگان آیه

رحیم: واژه «رحیم» از ریشه «رَحِمَ» به معنای رقت و عطوفت است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۴۹۸؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج. ۴، ص. ۸۹). راغب اصفهانی رحمت خداوند را انعام و بخشش، و رحمت بندگان را عطوفت و مهربانی می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۳۴۷-۳۴۸؛ قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۳، ص. ۷۰). هنگامی که «رحیم» در مورد خداوند به کار می‌رود، به معنای واکنشی منفعلانه نیست، بلکه شامل قصد آگاهانه، اراده فعال و توجه حقیقی خداوند به نیازمندان است، یعنی خداوند با علم و اختیار کامل، خیر و نیکی را به بندگان خود اضافه می‌کند (غزالی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۶۲).

۳-۷-۲. تحلیل خاتمه آیه ۱۲: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

آیه دوازدهم سوره مجادله، در ادامه تبیین وظایف مؤمنان، حکم جدیدی وضع می‌کند: مؤمنان پیش از نجوا با پیامبر صلی الله علیه و آله صدقه‌ای بپردازند؛ عملی که بهتر و پاک‌تر توصیف شده است. این آیه دو نکته را بیان می‌کند: اول، صدقه دادن پیش از گفت‌وگوی خصوصی با پیامبر صلی الله علیه و آله برای تطهیر دل‌ها و به سود بندگان است. دوم، این حکم فقط برای افراد توانمند مالی است و نیازمندان از آن معاف‌اند (خویی، ۱۳۸۲، ص. ۴۹۶). سپس، با در نظر گرفتن احوال مؤمنان، استثنایی قائل می‌شود: ﴿فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾. این خاتمه پیوندی عمیق و امیدبخش با محتوای آیه و بستر کلی سوره برقرار می‌سازد. پس از وضع حکمی که ممکن است برای برخی دشوار باشد، ذکر اسماء «غفور» و «رحیم» بلافاصله پس از شرط عدم توانایی، گستردگی رحمت الهی و فهم او از محدودیت‌های بندگان را نشان می‌دهد. این ترکیب بیانگر آن است که خداوند قصد مشقت ندارد و کسانی را که از روی عجز نمی‌توانند این شرط را به جا آورند، با بخشش و رحمت خود مواخذه نمی‌کند. در چارچوب سیاق آیات، این خاتمه نقشی محوری در ایجاد تعادل میان نظم بخشی اجتماعی و رحمت الهی ایفا

می‌کند. پس از تقبیح نجوهای شیطانی منافقان (مجادله/۸)،^۲ این آیه با شرط صدقه، نوعی غربال برای جداسازی نجوهای ضروری از نجوهای بی‌اهمیت را ایجاد می‌کند. اما رحمت و غفران الهی در پایان آیه تضمین می‌کند که این غربال مانع دسترسی فقراى مؤمن به پیامبر صلی الله علیه و آله و طرح مسائل مهمشان نخواهد شد. در واقع، این حکم وسیله‌ای برای آزمایش ایمان و ارزش انسان‌ها بود و انفاق برای گفت‌وگو با پیامبر صلی الله علیه و آله، موجب تکامل روحی و معنوی آنان می‌شد (خویی، ۱۳۸۲، ص. ۴۹۷). در بستر سوره مجادله، که بر محور مقابله با جریان‌های معاند و تمایز میان مؤمنان حقیقی و غیرمؤمنان است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می‌کند. این صفات به مؤمنان می‌آموزد که خداوند در وضع احکام همواره مصلحت و توانایی بندگان را در نظر می‌گیرد. این رویکرد، در تقابل با سرسختی منافقان قرار گرفته است و نشان می‌دهد که احکام الهی برای آسانی و پاکی جامعه است نه مشقت. خداوند با کسانی که با صداقت، حتی در ناتوانی، به او روی می‌آورند، با رأفت برخورد می‌کند. مفسران نیز بر این نکته تأکید دارند، چنان‌که طوسی می‌نویسد:

”عبارت «فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» بیانگر وسعت مغفرت و رحمت الهی است. این آیه شریفه دلالت بر آن دارد که خداوند متعال قصور و ترک برخی اعمال را از جانب انسان، می‌پوشاند و مورد مغفرت قرار می‌دهد. افزون بر این، رحمت و واسعۀ خویش را شامل حال بندگان می‌گرداند و نعمات بی‌شمار خود را بر ایشان ارزانی می‌دارد (طوسی، ۱۳۶۴، ج. ۹، ص. ۵۵۲).

بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید بر رحمت و مغفرت بی‌کران الهی برای کسانی است که از روی ناتوانی مالی قادر به انجام یک تکلیف نیستند، تا این حکم مانع دسترسی آن‌ها به پیامبر صلی الله علیه و آله نشود و در عین حال، نظم و پاکی در نجوهای حفظ گردد.

۳-۷-۳. تفاوت سیاقی تکرار اسم «غفور»

در آیه ۲، عبارت «وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌ غَفُورٌ»، در پی بیان حکم ظهار که عملی «منکر و زور» (ناپسند و دروغ) بود، آمده بود. در آنجا «عفو» و «غفور» بودن خداوند، بر بخشش و آمرزش یک گناه بزرگ

۲. ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوَى ثُمَّ يُعَادُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَةِ الرَّسُولِ وَإِذَا جَاؤُكَ بِمِثْلِ لَمْ يُخَبِّكَ بِهِ اللَّهُ وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللَّهُ بِمَا نَقُولُ خَشِبُهُمْ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَيَنْسِفُ الْمَصِيرُ﴾.

گذشته (ظهار) و گشودن باب توبه و جبران تأکید داشت. این اسما زمینه را برای وضع کفاره ظهار فراهم کرد و نشان داد که خداوند با وجود شدت گناه، آماده بخشش کسانی است که از کرده خود پشیمان شده‌اند و به سوی او باز می‌گردند. در آیه ۱۲، عبارت «فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» در پی وضع یک حکم جدید (پرداخت صدقه قبل از نجوا) و استثنا قائل شدن برای عدم توانایی در انجام این حکم مطرح می‌شود. در این سیاق، «غفور» بودن خداوند، همراه با «رحیم»، بر رحمت و بخشش او نسبت به ناتوانی انسان در انجام یک تکلیف مالی تأکید دارد نه لزوماً آموزش یک گناه بزرگ. اینجا خداوند ناتوانی مالی را می‌بخشد و راه گفت‌وگو با پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را برای فقرا نیز باز می‌گذارد. به عبارت دیگر، در آیه ۲، محوریت بر آموزش گناهی بود که پیش از نزول حکم کامل انجام شده بود، درحالی‌که در آیه ۱۲، محوریت بر رحمت و بخشش در ناتوانی از انجام یک تکلیف جدید است تا باعث مشقت نشود. هر دو مورد بر جنبه‌های رحمت الهی دلالت دارند، اما نوع بخشش و دلیل آن در هر سیاق متفاوت است: در اولی، بخشش از گناه، و در دومی، بخشش از ناتوانی در انجام تکلیف.

۸-۳. آیه ۱۳ سوره مجادله: ﴿أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

۸-۳-۱. تحلیل خاتمه آیه ۱۳: ﴿وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

آیه سیزدهم سوره مجادله ضمن نسخ کردن حکم صدقه در آیه قبل، مؤمنان را به شدت مورد عتاب قرار می‌دهد، چراکه به جز علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام که ده بار صدقه داد و نجوا کرد، سایرین به منظور پرداختن صدقه، به کلی از گفت‌وگوی خصوصی با رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله صرف نظر کرده بودند. بنابراین، نزول این آیه و نسخ حکم پیشین، واکنشی به این امتناع عمومی بود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۱۸۹). این آیه با عبارت پایانی «وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» خاتمه می‌یابد که پیوندی قاطع و حکیمانه با محتوای آیه برقرار می‌سازد. پس از تخفیف حکم صدقه و بازگرداندن توجه به دستورات اصلی دین، ذکر صفت «خبیر» بر احاطه کامل الهی بر تمامی اعمال و نیات تأکید می‌کند. این آگاهی کیفیت انجام واجبات اساسی و صداقت نیت در اجرای آن‌ها را در بر می‌گیرد. در چارچوب سیاق آیات، این خاتمه نقشی محوری در تضمین اجرای خالصانه احکام الهی دارد. حکم صدقه محکی برای سنجش اهمیت نجواها بود. با تخفیف این حکم، ممکن

بود گمان رود نظارتی بر اعمال نیست، اما «خبیر» بودن خداوند این گمان را باطل کرده است و بر لزوم خلوص نیت در انجام وظایف اساسی تأکید می‌کند. این صفت به مؤمنان اطمینان می‌دهد که حتی پس از تخفیف یک حکم، خداوند ناظر بر جزئیات است و بر اساس علم کاملش پاداش می‌دهد.

در بستر سوره مجادله که بر تمایز میان مؤمن حقیقی و منافق متمرکز است، این خاتمه اهمیت ویژه دارد. تأکید آیه بر پایبندی به دستورات اصلی دین است و صفت «خبیر» بیانگر آن است که خداوند به خوبی می‌داند چه کسی به راستی به این دستورات پایبند است و چه کسی تنها به ظاهر بسنده می‌کند. این امر مؤمنان را به خلوص نیت تشویق می‌کند تا در مقابل ظاهرگرایی منافقان، تمایز یابند. جزایری می‌نویسد:

” عبارت «وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» دلالت بر احاطه کامل خداوند بر تمامی اعمال انسان‌ها دارد. این آگاهی کامل مستلزم مراقبت و تقوای الهی در اطاعت از دستورات خداوند و رسول اوست. از این رو پیام این آیه آن است که با مراقبت از خداوند در طاعت او و اطاعت از رسولش می‌توان به رستگاری و فلاح دست یافت. این رستگاری شامل نجات از عذاب دوزخ و ورود به بهشت، که سرای نیکوکاران و ابرار است، خواهد بود (جزایری، ۱۴۱۶، ج. ۵، ص. ۲۹۴).

بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید بر نظارت جامع الهی بر اعمال، به‌ویژه در اجرای وظایف بنیادین پس از تخفیف یک حکم خاص، و هشدار برای انجام صادقانه تکالیف است تا تمایز میان مؤمن حقیقی و منافق آشکار شود.

۳-۸-۲. تفاوت سیاقی تکرار اسم «خبیر»

اسم «خبیر» در این سوره سه بار و در هر مورد با تأکیدی متفاوت به کار رفته است که نشان‌دهنده عمق نظارت الهی بر جنبه‌های گوناگون اعمال است. در آیه ۳، پس از بیان حکم دقیق کفارۀ ظهار، این عبارت بر آگاهی خداوند از دقت در اجرای یک تکلیف شرعی خاص تأکید دارد، یعنی خداوند می‌بیند که آیا حکم با تمام جزئیات زمانی و عملی آن رعایت می‌شود یا خیر. در آیه ۱۱، که به آداب اجتماعی و وعده ارتقای درجات می‌پردازد، «خبیر» بودن خداوند بیشتر ناظر بر خلوص نیت و شایستگی باطنی افراد است. خداوند از انگیزه واقعی پشت اعمال ظاهری آگاه

است و درجات را بر اساس استحقاق حقیقی اعطا می‌کند. اما در آیه ۱۳، پس از تخفیف حکم صدقه و بازگرداندن توجه به دستورات دین، این عبارت بر آگاهی از پابندی مستمر و حقیقی به اصول بنیادین دین دلالت دارد. خداوند می‌آزماید که آیا مؤمنان پس از برداشته شدن یک تکلیف سخت، به وظایف اصلی خود با همان جدیت پایبند می‌مانند یا خیر. به عبارت دیگر، در آیه ۳، «خبیر» به دقت در اجرای یک حکم خاص اشاره داشت؛ در آیه ۱۱، به خلوص نیت در آداب اجتماعی و شایستگی برای ارتقا؛ و در آیه ۱۳، به پابندی مستمر و حقیقی به دستورات اساسی دین پس از تخفیف یک حکم فرعی. هر سه کاربرد بر احاطه الهی بر اعمال دلالت دارند، اما دامنه و نوع تمرکز احاطه در هر سیاق متفاوت است.

۹-۳. آیه ۲۱ سوره مجادله: ﴿كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

۹-۳-۱. بررسی واژگان آیه

قوی: واژه «قوی» در لغت به معنای نیرومندی و مرتبه شدید قدرت است و در مقابل ضعیف قرار می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۶۹۳؛ قرشی، ۱۴۱۲، ج. ۶، ص. ۶۸). در مورد خداوند متعال، «قوی» به کمال قدرت مطلق او اشاره دارد. این قدرت شامل توانایی بر ایجاد هر اثری در تمامی ممکنات و عدم تأثیرپذیری از هیچ مخلوقی است. این صفت بیانگر آن است که هیچ عاملی نمی‌تواند بر اراده و فعل الهی غالب شود یا آن را محدود سازد (فخر رازی، ۱۴۰۶، ص. ۲۹۵).

عزیز: واژه «عزیز» در لغت به معنای هر چیزی است که یافتن آن دشوار باشد و به دلیل کمیابی، دستیابی به آن سخت و نفوذناپذیر است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۷۶). ریشه این کلمه نیز به معنای «قوت، شدت و غلبه» آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۵، ص. ۳۷۴). راغب اصفهانی «عزیز» را کسی می‌داند که شکست می‌دهد، اما خود مقهور نمی‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۵۶۳). در مورد خداوند متعال، «عزیز» به معنای بی‌نظیر، غلبه‌کننده، شکست‌ناپذیر، قوی و شدید، و عزت بخش است (فخر رازی، ۱۴۰۶، ص. ۱۹۴-۱۹۵). این معانی همگی بر قدرت، غلبه، بی‌نظیری و عدم امکان نفوذ یا شکست در برابر ذات الهی تأکید دارند.

۹-۳-۲. تحلیل خاتمه آیه ۲۱: ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

آیه بیست و یکم سوره مجادله، پس از افشای ماهیت کسانی که با دشمنان خدا دوستی می‌کنند (آیات ۱۴ تا ۲۰)، بیان می‌کند که بر اساس حکم و قضای ازلای الهی، غلبه و پیروزی نهایی برای خداوند و

فرستادگان او، چه از طریق برهان و حجت و چه با ابزارهای قدرت، مقدر شده است، چراکه خداوند بر یاری پیامبرانش توانا و بر دشمنانش شکست‌ناپذیر است (زحلی، ۱۴۱۱، ج. ۲۸، ص. ۵۸). این آیه با عبارت پایانی ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ به اتمام می‌رسد که پیوندی مستحکم و اطمینان‌بخش با محتوای آیه و بستر سوره برقرار می‌سازد. پس از اعلام این وعده قطعی، ذکر اسماء «قوی» و «عزیز»، تأکیدی محکم بر توانایی و اراده مطلق الهی برای تحقق این وعده است. این ترکیب تضمین‌کننده غلبه و پیروزی نهایی است. در چارچوب سیاق آیات، این خاتمه نقشی حیاتی در تبیین سرنوشت گروه دوستدار دشمنان خدا ایفا می‌کند. پس از توصیف آنان به عنوان «حزب شیطان» (مجادله/۱۹)،^۳ این وعده قطعی پیروزی، عاقبت نهایی آنان را مشخص می‌کند: آن‌ها محکوم به شکست‌اند، زیرا در برابر قدرت و عزت بی‌نهایت خداوند، هیچ نیرویی تاب مقاومت ندارد. «قوی» و «عزیز» بودن خداوند تضمینی است برای این‌که تمامی توطئه‌های حزب شیطان محکوم به نابودی است و به مؤمنان اطمینان قلبی می‌بخشد تا در مسیر حق پایدار بمانند.

در بستر سوره مجادله، که بر محور مقابله با جریان‌های معاند و تمایز میان حزب‌الله و حزب‌الشیطان شکل گرفته است، این خاتمه پیام مهمی را منتقل می‌کند. این صفات بیانگر آن است که خداوند نه تنها بر تمامی اعمال آگاه است، چنان‌که در صفات «شهود»، «علیم» و «خبیر» گذشت، بلکه قدرت مطلق برای اجرای احکام و تحقق وعده‌های خود را نیز داراست. این امر نهایتاً به تضمین برتری نهایی حزب خدا می‌انجامد. حقی بروسوی می‌نویسد که صفات «قوی» و «عزیز» بیانگر قدرت مطلق و شکست‌ناپذیری خداوند است؛ «قوی» به معنای عدم ضعف در ذات و افعال الهی و «عزیز» دلالت بر این دارد که هیچ نیرویی نمی‌تواند بر اراده الهی غلبه کند (حقی بروسوی، بی‌تا، ج. ۹، ص. ۴۱۱). بنابراین می‌توان گفت که کارکرد اصلی این خاتمه تأکید قاطع بر قدرت مطلق و شکست‌ناپذیری الهی به عنوان تضمین‌کننده وعده حتمی پیروزی، و مایه اطمینان برای مؤمنان و هشدار نهایی برای حزب شیطان است که عاقبت دوستی با جبهه باطل جز شکست نخواهد بود.

نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله مشخص شد که انتخاب این اسما در پایان هر آیه هرگز بر اساس تصادف نبوده است، بلکه همگی بر اساس منطقی حکیمانه

۳. «اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ».

و راهبردی طراحی شده‌اند. برای نمونه، در آیه نخست، «سمیع بصیر» برای تأکید بر احاطه کامل خداوند بر گفت‌وگوی پنهانی به کار رفت. در پی تشریح حکم ظاهر، اسماء «عفو» و «غفور» (آیه ۲) برای ایجاد تعادل میان سختی حکم و امید به بخشش الهی انتخاب شدند، درحالی‌که «خبیر» (آیه ۳) بر لزوم دقت در اجرای همین حکم نظارت می‌کند. در میانه سوره، برای مقابله با نجوای منافقان، اسم «علیم» (آیه ۷) علم مطلق الهی را به رخ می‌کشد و «شهید» (آیه ۸) بر حضور و گواهی دائمی او بر اعمال تأکید دارد. در نهایت، اسماء «قوی» و «عزیز» در پایان سوره (آیه ۲۱) به عنوان تضمینی قطعی برای پیروزی جبهه حق عمل می‌کنند.

از جمع‌بندی این یافته‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که چینش اسماء الهی در پایان آیات سوره مجادله، بخشی از یک راهبرد معنایی منسجم برای تحقق اهداف سوره است. این اسما صرفاً مهر تأیید یا زینتی برای پایان آیات نیستند، بلکه ابزارهایی فعال و پویا با کارکردهای چندگانه‌اند. آن‌ها از یک سو با تأکید بر نظارت مطلق الهی (با اسمائی چون سمیع، بصیر، علیم، خبیر، شهید)، جریان نفاق و «مُحَادَه» (دشمنی) با خدا و رسول را مهار می‌کنند، و از سوی دیگر، با به‌کارگیری اسماء رحمت (عفو، غفور، رحیم)، مسیر توبه و اصلاح را برای مؤمنان باز نگاه می‌دارند و تعادلی میان تشریع و رأفت برقرار می‌سازند. در نهایت، این ساختار هدفمند نشان می‌دهد که پایان آیات نقشی کلیدی در تقویت پیام‌های اعتقادی، تشریعی و تربیتی سوره ایفا کرده است و انسجام درونی متن قرآن را در سطحی عمیق به اثبات می‌رسانند. این منطق حکیمانه الگویی برای فهم ساختار دیگر سوره‌های قرآن نیز فراهم می‌آورد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

محمدرضا واعظی‌راد: طراحی پژوهش، گردآوری داده‌ها، تحلیل آیات و نگارش اولیه مقاله.
ابوالفضل خوش‌منش: هدایت علمی پژوهش، بازبینی انتقادی محتوا و تأیید نسخه نهایی مقاله.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در فرایند آماده‌سازی و ویرایش چکیده تفصیلی، از ابزار هوش مصنوعی ChatGPT برای پیشنهاد ساختار متن و بهبود بیان علمی استفاده شده است. با این حال، نویسندگان مسئولیت کامل صحت و محتوای علمی مقاله را بر عهده دارند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های مورد استفاده در این پژوهش شامل آیات قرآن کریم و منابع تفسیری و لغوی معتبر است که همگی در منابع عمومی در دسترس هستند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی**، (چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۲ش). **ترجمه عیون اخبار الرضا (ع)**، (مترجم: حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری. چاپ اول). تهران: نشر صدوق.
۳. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). **تفسیر التحریر و التنویر**، (چاپ اول). بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
۴. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). **معجم مقاییس اللغة**، (چاپ اول). قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**، (چاپ سوم). بیروت: دارالفکر دار صادر.
۶. ابوشهبه، محمد. (۱۴۲۳ق). **المدخل لدراسة القرآن الکریم**. قاهره: مکتبة السنة.
۷. باقلانی، ابوبکر. (۱۹۹۷م). **اعجاز القرآن**، (محقق: سید احمد صقر. چاپ پنجم). مصر: دار المعارف.
۸. بقاعی، برهان الدین. (۱۴۲۷ق). **نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور**، (محقق: مهدی عبدالرزاق غالب. چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمیة.
۹. بنت الشاطی، عایشه. (۱۴۱۹ق). **الإعجاز البیانی للقرآن و مسائل ابن الأزرق**، (چاپ سوم). مصر: دار المعارف.
۱۰. جزیری، ابوبکر جابر. (۱۴۱۶ق). **أسیر التفاسیر لکلام العلی الکبیر**، (چاپ اول). مدینه: مکتبة العلوم و الحکم.
۱۱. جوهری، ابونصر. (۱۴۰۷ق). **الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة**، (محقق: احمد عبدالغفور. چاپ چهارم). بیروت: دار العلم للملایین.
۱۲. حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ق). **التفسیر الواضح**، (چاپ دهم). بیروت: دار الجیل.
۱۳. حق بروسی، اسماعیل بن مصطفی. (بی تا). **تفسیر روح البیان**، (چاپ اول). لبنان: دار الفکر.
۱۴. حوی، سعید. (۱۴۰۵ق). **الأساس فی التفسیر**، (چاپ اول). قاهره: دار السلام.
۱۵. حیدری، کمال. (۱۴۳۳ق). **منطق فهم القرآن**. قم: دار الفراق.
۱۶. خطابی، حمد بن محمد. (۱۹۷۶م). **بیان إعجاز القرآن**، (محقق: محمد خلف الله و محمد زغلول سلام. چاپ سوم). مصر: دار المعارف.
۱۷. خطیب شربینی، محمد بن احمد. (۱۴۲۵ق). **تفسیر السراج المنیر**، (چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمیة.
۱۸. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۳۸۲ش). **بیان در علوم و مسائل کلی قرآن**، (مترجم: محمدصادق نجمی و هاشم هاشم زاده هریسی). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **المفردات فی غریب القرآن**، (محقق: صفوان عدنان داوودی. چاپ اول). بیروت - دمشق: دارالقلم - الدار الشامیه.
۲۰. رافعی، مصطفی صادق. (۱۴۲۵ق). **إعجاز القرآن والبلاغة النبویه**، (چاپ هشتم). بیروت: دار الكتاب العربی.
۲۱. رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۷ش). **منطق تفسیر قرآن** (۱). قم: جامعه المصطفی العالمیه.
۲۲. رمانی، علی بن عیسی. (۱۳۸۷ق). **النکت فی إعجاز القرآن**، (چاپ دوم). قاهره: دار المعارف.
۲۳. رمضانی گیلانی، رضا. (۱۳۷۹ش). **درآمدی بر اسماء الهی از دیدگاه قرآن و عرفان**، (چاپ اول). قم: نسیم حیات.
۲۴. زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱ق). **التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج**، (چاپ دوم). دمشق: دار الفكر.
۲۵. زرکشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۱۰ق). **البرهان فی علوم القرآن**، بیروت: دار المعرفه.
۲۶. سیوطی، جلال الدین. (۱۴۲۱ق). **الإتقان فی علوم القرآن**، (چاپ اول). لبنان: دار الكتاب العربی.
۲۷. شهرابی، مریم. (۱۴۰۰ش). **کشف استدلالی غرض سوره مجادله و پیوستگی آیات آن**. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه الزهراء (س).
۲۸. صافی، محمود بن عبدالرحیم. (۱۴۱۸ق). **الجدول فی إعراب القرآن**، دمشق: دار الرشید.
۲۹. صبحی طسوجی، علی. (۱۳۹۹ش). **تدبر در قرآن کریم: حزب مفصل (سوره های مجادله تا تغابن) همراه با استناد و استدلال**. قم: مؤسسه تدبر در کلام وحی و سیره ائمه اطهار.
۳۰. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**، (چاپ دوم). بیروت: مؤسسه الأعلمی.
۳۱. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، (چاپ سوم). تهران: ناصر خسرو.
۳۲. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). **جامع البیان فی تفسیر القرآن** (تفسیر الطبری). بیروت: دار المعرفه.
۳۳. طریحی، فخرالدین بن محمد. (بی تا). **مجمع البحرین**، (محقق: احمد حسینی اشکوری. چاپ سوم). تهران: مرتضوی.
۳۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴ق). **التبیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۵. عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰ق). **الفروق فی اللغة**، (چاپ اول). بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
۳۶. علوی مهر، حسین. (۱۳۹۲ش). **مسئله وحی و پاسخ به شبهات آن**. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
۳۷. غزالی، ابوحامد. (۱۴۰۷ق). **المقصد الأسنی فی شرح معانی أسماء الله الحسنی**، (چاپ اول). قبرس: الجفان والجابی.

۳۸. فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۰۶ق). **لوامع الیّنات: شرح أسماء الله تعالى و الصفات**. قاهره: مكتبة الكلمات الأثرية.
۳۹. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). **العين**، (چاپ دوم). قم: نشر هجرت.
۴۰. فیض کاشانی، محسن. (۱۴۱۶ق). **تفسیر الصافی**، (چاپ دوم). تهران: مكتبة الصدر.
۴۱. قحطانی، سعید بن علی. (بی تا). **شرح أسماء الله الحسنى فی ضوء الكتاب والسنة**. ریاض: مطبعة سفیر.
۴۲. قرائتی، محسن. (۱۳۸۸ش). **تفسیر نور**، (چاپ اول). تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۴۳. قرشی، سید علی اکبر. (۱۴۱۲ق). **قاموس قرآن**، (چاپ ششم). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۴. قشیری، عبدالکریم. (۱۴۲۲ق). **شرح أسماء الله الحسنى**، (چاپ اول). قاهره: دار الحرم للتراث.
۴۵. مراغی، احمد بن مصطفی. (بی تا). **تفسیر المراغی**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۶. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸ش). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، (چاپ اول). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۷. معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۵ق). **التمهید فی علوم القرآن**. قم: مؤسسة النشر الإسلامي.
۴۸. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران. (۱۳۷۱ش). **تفسیر نمونه**، (چاپ دهم). تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۹. مؤدب، سید رضا. (۱۳۷۹ش). **اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت علیهم السلام و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام**، (چاپ اول). قم: احسن الحديث.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

The Holy Quran. [In Arabic]

1. Abū Shubḥah, Muḥammad. (2002). Al-madkhal li dirāsāt al-Qurʾān al-kaṛīm [Introduction to the study of the Holy Quran]. Cairo: Maktabat al-Sunnah. [In Arabic]
2. Alavi Mehr, Ḥusayn. (2013). Masʾalah-yi waḥy va pāsukh bi shubahāt-i ān [The issue of revelation and responses to its doubts]. Qom: Al Muṣṭafā International Translation and Publication Center. [In Persian]
3. Ālūsī, Maḥmūd ibn ʿAbd Allāh. (1995). Rūḥ al-maʾānī fi tafsīr al-Qurʾān al-ʿaẓīm wa al-sabʾ al-mathānī [The spirit of meanings in the exegesis of the great Quran and the seven oft-repeated verses]. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
4. Al-Bāqillānī, Abū Bakr. (1997). Iʾjāz al-Qurʾān [The inimitability of the Quran] (S. A. Ṣaqr, Ed.). Cairo: Dār al-Maʾārif. [In Arabic]
5. Bint al-Shāṭiʾ, ʿĀʾishah. (1998). Al-iʾjāz al-bayānī lil-Qurʾān wa masāʾil Ibn al-Azraq [The rhetorical inimitability of the Quran and the questions of Ibn al-Azraq]. Cairo: Dār al-Maʾārif. [In Arabic]
6. Al-Biqāʾī, Burḥān al-Dīn. (2006). Naẓm al-durar fī tanāsub al-āyāt wa al-suwar [The arrangement of pearls in the coherence of verses and chapters] (ʿA. R. Ghālib al-Mahdī, Ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
7. Al-ʿAskarī, Ḥasan ibn ʿAbd Allāh. (1980). Al-furūq fi al-lughah [Linguistic differences]. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [In Arabic]
8. Al-Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1989). Kitāb al-ʾayn [The book of ʾAyn]. Qom: Nashr-i Hijrat. [In Arabic]
9. Fayḍ Kāshānī, Muḥsin. (1996). Tafsīr al-ṣāfi [The pure exegesis]. Tehran: Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
10. Al-Ghazālī, Abū Ḥāmid. (1987). Al-maqṣad al-asnā fi sharḥ maʾānī asmāʾ Allāh al-ḥusnā [The noblest aim in explaining the meanings of the beautiful names of God]. Cyprus: Al-Jaffān & Al-Jābī. [In Arabic]
11. Ḥaqqī al-Bursawī, Ismāʾīl ibn Muṣṭafā. (n.d.). Rūḥ al-bayān [The spirit of elucidation]. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
12. Ḥawwā, Saʿīd. (1985). Al-asās fi al-tafsīr [The foundation in exegesis]. Cairo: Dār al-Salām. [In Arabic]

13. Ḥaydarī, Kamāl. (2012). *Manṭiq fahm al-Qurʾān* [The logic of understanding the Quran]. Qom: Dār Farāqid. [In Arabic]
14. Ḥijāzī, Muḥammad Maḥmūd. (1993). *Al-tafsīr al-wāḍiḥ* [The clear exegesis]. Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
15. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī. (1993). *Tarjamah-ʾi ʿuyūn akhbār al-Riḍā* (ʾA) [Translation of the sources of news of Imam Riḍā] (H. Mostafid & A. A. Ghaffārī, Trans.). Tehran: Nashr-i Ṣadūq. [In Persian]
16. Ibn ʿĀshūr, Muḥammad al-Ṭāhir. (2000). *Al-taḥrīr wa al-tanwīr* [Verification and enlightenment]. Beirut: Muʾassasat al-Tārīkh al-ʿArabī. [In Arabic]
17. Ibn Fāris, Aḥmad. (1984). *Muʾjam maqāyīs al-lughah* [Dictionary of linguistic measures]. Qom: Maktab al-ʾIlām al-Islāmī. [In Arabic]
18. Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1993). *Lisān al-ʿArab* [The tongue of the Arabs]. Beirut: Dār al-Fikr & Dār Ṣādir. [In Arabic]
19. Al-Jawharī, Abū Naṣr. (1987). *Al-ṣiḥāḥ: Tāj al-lughah wa ṣiḥāḥ al-ʿarabiyyah* [The correct: Crown of language and authentic Arabic] (A. ʿA. al-Ghafūr, Ed.). Beirut: Dār al-ʾIlm lil-Malāyīn. [In Arabic]
20. Al-Jazāʾirī, Abū Bakr Jābir. (1996). *Aysar al-tafāsīr li kalām al-ʿAlī al-kabīr* [The easiest exegeses of the words of the exalted God]. Medina: Maktabat al-ʾUlūm wa al-Ḥikam. [In Arabic]
21. Al-Khaṭīb al-Shirbīnī, Muḥammad ibn Aḥmad. (2004). *Al-sirāj al-munīr fī tafsīr al-Qurʾān* [The radiant lamp in Quranic exegesis]. Beirut: Dār al-Kutub al-ʾIlmiyyah. [In Arabic]
22. Al-Khaṭṭābī, Ḥamd ibn Muḥammad. (1976). *Bayān iʾjāz al-Qurʾān* [Elucidation of the inimitability of the Quran] (M. Khalaf Allāh & M. Z. Salām, Eds.). Cairo: Dār al-Maʾārif. [In Arabic]
23. Al-Khūʾī, Sayyid Abū al-Qāsim. (2003). *Al-bayān fī ʾulūm al-Qurʾān* [The exposition in Quranic sciences]. Tehran: Sāzmān-i Chap va Intishārāt. [In Persian]
24. Makārīm Shīrāzī, Nāṣir. (1992). *Tafsīr-i nimūnah* [The exemplary exegesis]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
25. Al-Marāghī, Aḥmad ibn Muṣṭafā. (n.d.). *Tafsīr al-Marāghī* [Exegesis of al-Marāghī]. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
26. Maʾrifat, Muḥammad Hādī. (1995). *Al-tamhīd fī ʾulūm al-Qurʾān* [Introduction to the sciences of the Quran]. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]

27. Moaddab, Riḍā. (2000). I'jāz-i Qur'ān az dīdgāh-i ahl-i bayt wa bīst mutakallim-i buzug-i islām [The miracle of the Quran from the perspective of the Ahl al-Bayt and twenty great Muslim scholars]. Qom: Aḥsan al-Ḥadīth. [In Persian]
28. Moṣṭafawī, Ḥasan. (1989). Al-taḥqīq fī kalimāt al-Qur'ān al-karīm [Investigation of the words of the Holy Quran]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
29. Al-Qaḥṭānī, Sa'īd ibn 'Alī. (n.d.). Sharḥ asmā' Allāh al-ḥusnā fī ḍaw' al-kitāb wa al-sunnah [Explanation of the beautiful names of God in light of the Book and the Sunnah]. Riyadh: Safir Press. [In Arabic]
30. Qarā'atī, Muḥsin. (2009). Tafsīr-i nūr [The light exegesis]. Tehran: Markaz-i Farhangī-yi Dars-hāyī az Qur'ān. [In Persian]
31. Qurashī Banā'ī, Sayyid 'Alī Akbar. (1992). Qāmūs al-Qur'ān [Quran dictionary]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
32. Al-Qushayrī, 'Abd al-Karīm. (2002). Sharḥ asmā' Allāh al-ḥusnā [Explanation of the beautiful names of God]. Cairo: Dār al-Ḥaram lil-Turāth. [In Arabic]
33. Al-Rāfi'ī, Muṣṭafā Šādiq. (2004). I'jāz al-Qur'ān wa al-balāghah al-nabawiyyah [The inimitability of the Quran and prophetic eloquence]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
34. Al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1992). Al-mufradāt fī gharīb al-Qur'ān [Vocabulary of rare Quranic terms] (Ş. 'A. Dāwūdī, Ed.). Beirut–Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
35. Ramazānī Gilānī, Riḍā. (2000). Āshnā'ī bā nām-hā-yi ilāhī dar Qur'ān va 'irfān [An introduction to the divine names in the Quran and mysticism]. Qom: Nasīm-i Ḥayāt. [In Persian]
36. Al-Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1986). Lawāmi' al-bayyināt: Sharḥ asmā' Allāh wa al-ṣifāt [Glimmers of clarifications: Explanation of the names and attributes of God]. Cairo: Maktabat al-Kalimāt al-Azhariyyah. [In Arabic]
37. Rezā'ī Iṣfahānī, Muḥammad 'Alī. (2008). Ravish-hā-yi tafsīr-i Qur'ān [The methodology of Quranic interpretation] (Vol. 1). Qom: Jāmi'at al-Muṣṭafā al-'Ālamiyyah. [In Persian]
38. Al-Rummānī, 'Alī ibn 'Īsā. (1967). Al-nukat fī i'jāz al-Qur'ān [Subtleties on the inimitability of the Quran]. Cairo: Dār al-Ma'ārif. [In Arabic]
39. Šabūḥī Tājūjī, 'Alī. (2020). Tadabburī dar Qur'ān-i karīm: ḥizb-i mufaṣṣal (sūrahā-yi

- Mujādilah tā Taghābun) [Reflection on the Holy Quran: The Mufaṣṣal section (Surahs al-Mujādalah to al-Taghābun)]. Qom. [In Persian]
40. Al-Ṣāfi, Maḥmūd ibn 'Abd al-Raḥīm. (1998). Al-jadwal fī i'rāb al-Qur'ān [The table in the grammatical analysis of the Quran]. Damascus: Dār al-Rashīd. [In Arabic]
41. Shahrabī, Maryam. (2021). Analytical discovery of the purpose of Surah al-Mujādalah and the coherence of its verses (Master's thesis). Al-Zahrā University. [In Persian]
42. Al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (2001). Al-itqān fī 'ulūm al-Qur'ān [Precision in the sciences of the Quran]. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]
43. Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1970). Al-mīzān fī tafsīr al-Qur'ān [The balance in Quranic exegesis]. Beirut: Mu'assasah al-A'lamī. [In Arabic]
44. Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1993). Majma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān [The compendium of elucidation in Quranic exegesis]. Tehran: Nāṣir Khusraw. [In Arabic]
45. Al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1992). Jāmi' al-bayān 'an tāwīl āy al-Qur'ān [Comprehensive explanation of the interpretation of Quranic verses]. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
46. Al-Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn ibn Muḥammad. (n.d.). Majma' al-baḥrayn [The confluence of the two seas] (A. Ḥusaynī Ishkivarī, Ed.). Tehran: Murtaẓawī. [In Arabic]
47. Al-Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1964). Al-tibyān fī tafsīr al-Qur'ān [Clarification in Quranic exegesis]. Beirut: Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
48. Al-Zarkashī, Muḥammad ibn 'Abd Allāh. (1990). Al-burhān fī 'ulūm al-Qur'ān [The proof in the sciences of the Quran]. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
49. Al-Zuhaylī, Wahbah. (1991). Al-tafsīr al-munīr fī al-'aqīdah wa al-sharī'ah wa al-manhaj [The luminous exegesis in creed, law, and methodology]. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی